

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

ՔԱՐԳԻՍ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

80ականների սկզբին, հարցագրույցներից մէկում, Հրանտ Մաթեւոսեանը նկատում էր. «... մարդկութեան պատմութեան մէջ պահեր, իրադրութիւններ կան, որոնց չփէտք է առընչուի գեղարուեստական գրականութիւնը։ Օրինակ, 1915 թուականի արիւնոտ եղեռնը։ Նոյնիսկ հանձարեղ Զարենցը, դիմելով այդ թեմային ձախողուեց։ Ուրեմն ի՞նչ ակնկալել միւս գրողներից։ Վերցնենք թէկուզեւ Կոստան Զարեանի Նալը լերան վրայ [Երկը – Ս.Փ.]¹։ Ես գիտեմ, որ նրա [Տեղինակի – Ս.Փ.] համար ցաւալի է։ Անտանելիօրէն ցաւալի։ Բայց այդ ցաւը կարծես թէ մարում է, չէզոքանում՝ գեղարուեստական խօսքին առընչուելով»²։

Անտարբերութիւն ու լռութիւն չի ենթադրում գրողի նման դիրքորոշումը։ Պարզապէս նա գտնում է, որ գեղարուեստական խօսքի մէջ ինչ որ բան անխուսափելիօրէն կորչում է ազգային ողբերգութեան ու ցաւի անմիջական ապրումից։ այդ ցաւն արտայայտում է որոշակիօրէն «միջնորդաւորուած» (տուեալ դէպքում՝ գեղարուեստօրէն), հետեւաբար եւ՝ անուղղակիօրէն, ակամայ կեղծուած։

Գրողի շեշտուած անհատականութիւնը յստակ երեւում է նաեւ պատմութեան գեղարուեստական իմաստաւորման փորձերը մեկնաբանելիս – գնահատելիս։ Մարդու անհատական կենսափորձից, յիշողութիւնից դուրս գտնուող «մեծ, հեռաւոր պատմութիւնը» Մաթեւոսեանի համզմամբ «խաւար» է, որը լուսաւորել անհնարին է։ «Չնայած մեզանից իւրաքանչիւրին չզիտեմ ինչու թւում է, թէ այդ մենք ենք՝ որ իմաստ ենք տալիս անցեալին։ Մինչդեռ անցեալն իմաստաւորուած է այդ անցեալի մակարդակում...»³։

Այս կերպ մասամբ նաեւ հիմնաւորելով ստեղծագործական իր ձեռնպահութիւնը պատմական ժանրում՝ Մաթեւոսեանն, այդուհանդերձ, ընաւ մտադրութիւն չունի անջրպետուել ազգային պատմութեան մեկնութեան փորձերից։ Աւելին, անմասն չէ նաեւ իմաստաւորման – գնահատման օրինաչափ մղումից։ Միթէ գնահատանք չէ արդէն իսկ այն, որ գրողը նկատում է, թէ «Իրական «Կերնիքան» մոլեգնել է ահա այս

Եռկրում եւ միայն այստեղ, բայց «Կերնիքա» կտաւն այստեղ չի մոնտաժ-ուել»⁴: Բոլորովին ուրիշ հարց է, որ գրողը հիմնականում ձեռնպահ է պատմութեան գեղարուեստական իմաստաւորման փորձերից. պատմա-գեղարուեստական ժանրերը դուրս են նրա ստեղծագործական հետա-քրքրութիւնների շրջանակից: Այս տեսակէտից որպէս մասնակի բացա-ռութիւն պէտք է ընդունել «Զէզոք գօտի» թատերգութիւնը: Մասնակի, որովհետեւ ստեղծագործութեան ընդգրկած ժամանակահատուածն առաւել մերձ է գրողի նշած «պապերի, նախապապերի ժամանակին», քան «մեծ, հեռաւոր պատմութեանը»: Ու թերեւս այդ հանգամանքն է, որ նրան, այնուամենայնիւ, թոյլ է տալիս մերձենալ դարասկզբի համազ-գային մեծ ողբերգութեանը: Նախապէս ասենք, որ նոյնիսկ այդ դէպօւմ Մաթելուսեանը չի անտեսում իր իսկ առաջարկած վերապահութիւնը. այսինքն՝ գործ ունենք ոչ թէ գեղագիտական մերձեցումի, այլ առաւե-լաբար խոհական-փիլիսոփայական վերլուծումների ու մեկնութեան փորձերի հետ: Այդ իմաստով նշուած թատերգութիւնը չի մեկուսանում Մաթելուսեանի միւս ստեղծագործութիւններից: բանավիճային ներքին լիցքերով յղի են «Խումհար»⁵, «Կենդանին եւ մեռեալը»⁶ վիպակը, «Մեծա-մօր»⁷ էսսէն:

* * *

Իւրաքանչիւր պատմութեան փիլիսոփայութիւն ենթադրում է հայեացքների որոշակի համակարգ՝ ձեռուած պատմական օրինաչափու-թիւնների ճանաչման, պատճառահետեւանքային կապերի իմաստաւոր-ման հիմքի վրայ: Հայոց ազգային պատմութեան մաթելուսեանական փի-լիսոփայութիւնը տակաւին արարման ու ամբողջացման ընթացքում է, եւ դժուար է ուսմունքի յաւակնող յստակուած համակարգ առանձ-նացնելը: Միւս կողմից, սակայն, չի կարելի անտեսել մեր բարդ ու հակա-սական պատմական ընթացքը վերլուծելու, պատճառահետեւանքային կապերը բացայացելու եւ գնահատելու խիստ որոշակի միտումը, որն արդիւնքում պատմական իրողութիւնների ըմբռնման ու արժեքաւոր-ման ուրոյն չափանիշեր է վաւերացնում:

«Զէզոք գօտի»ում մի դրուագ կայ, երբ գլխաւոր հերոսը՝ Աբել Ար-ծաթբանեանը, իր արմատ-ակունքներից օտարուած, ազգային ար-ժէքներին ակնյայտ քամահրանքով վերաբերող երիտասարդ ճարտա-րապետ Բահաթրեանին ասում է. «Դու ի հարկէ ճիշդ ես: Ճիշդը ի հարկէ դու ես: Բայց ես զարմանում եմ, թէ դու էդ ինչպէ՞ս ես կարողանում ճիշդ լինել: Ճահիճը: Այս, ճահիճը: Միայն ճահիճը: ... ի հարկէ ճահիճ: Բայց դու ինչպէ՞ս ես կարողանում ճահճին ճահճ ասել: Դու ինձ բացատ-րիր, որպէսզի ես էլ կարողանամ, քեզ նման, հեռու մնալ, արթուն, սթափ,

ճիշդ լինել, գեղեցիկ ու խելացի մնալ – չխելագարուել»⁸:

Ուշադրութիւն դարձնենք այն հանգամանքին, որ ստեղծագործութեան ընդգրկած ժամանակաշրջանը 20րդ դարասկիզբն է՝ 1914 թուականը, իսկ «ճահիճ» են բնորոշում ազգային իրականութիւնն ու կեցութիւնն ընդհանրապէս։ Անիի շինարարական արուեստը հետազոտող Արծաթբանեանի ներքին լարուած, բայց զուսպ ընդդիմութիւնը խորապէս հարազատ է Մաթեւոսեանին։ Հոգեւոր բացառիկ լարումով, թեր ու դէմերի անդուլ մաքառումով է գրողը անդրադառնում պատմական այս կամ այն իրողութեանը։ Ծայրայեղօրէն հակասական է ու դաժան առեղծուածներով նշանաւորուած հայոց տարեգրութիւնը։ Բնականաբար, հոգեբանօրէն հակասութիւններից զերծ չէ նաև ինքը՝ գրողը, երբ հետամուտ է առեղծուածակերպ, բայց ըստ էութեան վաւերացուած պատմական անողոք ճշմարտութիւնների քննութեանը։

«Ի՞նչ էր հարգաւոր՝ որպէսզի չինչէր այնպէս, ինչպէս եղաւ»⁹, ահա՛ առանցքայինը, հարցերի հարցը, որ ամէնից շատ է մտահոգում գրողին։ Ըստ որում, ոչ միայն իրեն։ Վաղամեռիկ Մուշեղ Գալոյեանը ծանրումէծ նոյն Հարցին անդրադարձել է Մարութա սարի ամպերը¹⁰ պատմուածաշարի մի քանի երկերում եւ յատկապէս «Մեղապարտը» պատմուածքում։ «Զէ՞ որ եղածը մի մարդու գլխին, մի գերդաստանի գլխին եկած փորձանք չէր, այլ ժողովրդի ողբերգութիւն։ Այդ ողբերգութեան պատճառները, գլխաւոր պատճառը։ Եւ ամէն մէկը մատութող դնի իր երակին եւ հարց տայ՝ ինչո՞ւ այդպէս եղաւ, մատը դնի իր երակի վրայ եւ պատասխան պահանջի՝ այնքան եւ այնքան եւ այնպէս պահանջկոտ եւ այնպէս անհաշտ, որ տեսլահար արիւնը շփոթուի երակներում։ Ամէն մէկը մատը նշտարի պէս իր երակին թող դնի եւ բոլորը միասին՝ ցեղի երակին»¹¹։

Մի վերապահութիւն անխուսափելի է. Գալոյեանը հարցն առաջադրում է ճակատագրական, բայց մասնակի իրողութեան՝ Մեծ Եղեռնի առընչութեամբ։ Մինչդեռ Մաթեւոսեանը իր հարցադրմանը ելնում է մեր պատմական ճանապարհի ամբողջական ըմբռնումից։ Սակայն անգամ յետին թուով, ժամանակային զգալի հեռաւորութեան վրայ անհնարին է սպառիչ ու ստոյգ, կամ՝ թէկուզեւ բաւարար պատասխան գտնել։

Զօրել ու անհերքելի պատմական շատ ճշմարտութիւններ են վկայակոչում ու համադրում «Մեծամօր» էսսէում, բայց աւելի յաճախ դրանք իրարամերժ ու փոխբացառող են։ «Թուի ու ջղային մարդկանց միցեղ, որ իրեն հայուիր երկիրը Հայք էր կոչում, հիթիթներին ոտնատակ տալով հրւսիսից իջաւ Ասորիք, սուրաց ու փշրեց երկաթով բրոնզէ բանակներն ու ...։ Ու ... «Ազնիւ Դիլբասին փնտռում է 1915ին անհետ կորած իր Համազասպ հօրը, Արուսեակ մօրը, երկու միլիոն եղբայրներին ու ...»¹²։ Ժամանակի ամենակուլ յորժանքը, պատմութեան դաժան փոր-

ձութիւննե՞րը, թէ՞ ճակատագրի հեղնանքը: «Մի՛ հեղնիր,— ասես կանխում է հեղինակային հատու ձայնը: Միաժամանակ սաստում:— Մի՞ նվազա»: Ներքին այս երկուութիւնը շարունակական, մնայուն հոգեվիճակ՝ աշխարհայեացքային ուրոյն դրսեւորումներով: Գրեթէ նոյնպիսի երկուութիւնից է ներքուստ գալարում—տառապում ձիապան Մեսրոպը համանուն վիպակից, որը «Հայոց պատմութեան սկիզբը մէկ քշում, տանում, չորսհազար տարուայ խորք էր իջեցնում, մերթ ծլեցնում էր երէկւայ միջից», մերթ պանծացնում, ասենք, Գայլ Վահանին՝ «Եկան՝ ջարդեց, եկան՝ ջարդեց, նորից եկան...», մերթ հիասթափուած հեղնում: «Գայլ Վահան, չէ՞ մի, քաջ Նազար»¹³:

Հերքում—հաստատումների անդուլ յորձանուտում «Խումհար» վիպակի գլխաւոր հերոսն, այնուամենայնիւ, հակուած է որոշ մեծ հարցականների ճշդումը կատարելու: Եւ յետին թուով պատասխանանման ինչ—որ բան կարծես թէ գտնուում է «Գերմանական Փաշիզմը... հայերից մի երեքհարիւր հազար գինուորի կեանք ի խել...»¹⁴: Ընդամէնը մէկուկէս միլուն բնակչութիւն ունեցող Խորհրդային Հայաստանից՝ երեք հարիւր հազար զինուոր: Այս ընկալմամբ, անշուշտ, կարելի է խորհել, որ եթէ այդպիսի զօրք դարասկզբին՝ Քեմալի դէմ ունենայինք, կը յաղթէինք: Նման պնդումը, սակայն ընդամէնը պարզ ու չոր տրամաբանութեամբ է: Մինչդեռ պատմական վաւերացուած ճշմարտութիւններ կան, որ ոչ մի տրամաբանութեան չեն տրուում: Եւ մնում է ցաւով արձանագրել, որ «գրողի տարած այդ ճակատագրի դէմ երեք հարիւր հազար չէ՝ միլունանոց բանակներ շարժիր ու թէկուզ յաղթիր՝ վերջում պարզում է, որ միեւնոյն է՝ յաղթել ես յօգուտ թշնամու»¹⁵:

Ուրեմն իսկապէ՞ս ճակատագրական հեղնանքը: Իսկ ո՞ւր թողնել անցանկալի ու ահազանգող այն ճշմարտութիւնը, որ պահանջուած ժամին երեքհարիւր հազարանոց բանակն այնուամենայնիւ չունեցանք: Պատասխանի որոնումները Մաթեւոսեանին տանում են պատմութեան խորքերը, կողմնորոշում դէպի մեր ազգային կեցութեան հիմքերի քննութիւնը: Ծանր ու ճնշող են համագրում—ճակալը ուներից ծնուռող հետեւութիւնները: Պարտուողականութիւն չի քարոզում գրողը, բայց ցաւով խոստովանում է, որ «բոլոր ճակատամարտերն այլեւս տանուլ են տրուած», որ իր երկրից «յաղթանակ տարած ոչ մի զօրավար չի մեծարւել յաղթական կամարով», որ ըմբոստացած ու կռուող փոքրաթիւ խմբերը ոչնչացուել են «լեռներում ու կիրճերում», ձախողուել են ելք գտնելու, միասնական դիմաղրութիւն կազմակերպելու բոլոր փորձերը, այսինքն ընդամէնը «ջախջախուած բանակի միաւոր» է իր ժողովուրդը: Այսքանից յետոյ, անշուշտ, անհասկանալի պիտի թուայ, թէ «այս երկուում երբեւէ տէգ են կոփել ու տէգ են բռնել»: Նման մտասեւեռումով եւ ընկալ-

մամբ, բնականաբար, գրեթէ չի մխիթարում կամ անդորրում նոյնիսկ այն գիտակցումը, թէ «այս ժղովուրդն իր ծանր մշակոյթն այնպէս է քաշում, ինչպէս կռւում է մըջիւնը լիքը հասկի դէմ, ինչպէս ճարճատում է սայլը խաչքարի տակ»: Աւելին, իրարամերժ, բայց վաւերական ճշմարտութիւնների բաղդատման մէջ, դժուար չէ զգալ ուշացած վերագնահատումի եւ անիրականալի վերընտրութեան բուռն մղումը: Եթէ երկընտրանքն անխուսափելի էր, ճակատագրով պարտադրուած, ապա «բանաստեղծների տոհմի» մագաղաթապաշտութիւնից առաւելնախընտրելի չէ՞ր մեծամօրեան երկաթի փառաբանումը «թուխու ջղային» նախնիների աւանդոյթով:

Ցուզական—զգացմունքային մակարդակում արտածուող այս ու նման հարցերը, սակայն, ոչ թէ ստոյդ ու սպառիչ պատասխան են ենթադրում, այլ մատնում են համազգային ողբերգութեան վերապրումից սերող տագնապն ու խոռվքը: Այս պարագային զգալիորէն խլանում, բայց չի լրում բանականութեան ձայնը: Ընդհակառակը, բանականութիւնը հետամուտ է առաւել խոռվային պեղումների, հակուած է դէպի պատմական իրողութիւնների թաքուն իմաստների պարզաբանումը պատճառների ճշդումն ու գնահատումը: Ահա օրինաչափորէն ենթադրուող ու իմաստաւորում պահանջող, բայց գրեթէ անտեսուած մի հարց: «Այս ժողովրդի եղեռնը ինչու էր լինելու 1915ին՝ երէկ-մորթելու, վառելու, մոխիրը ծովերին տալու, տեղը բանջարանոց անելու ժամանակ չ չգտանք 1315ին, 815ին, 15ին: Զեռքս, ախար, մեկնում եմ՝ հասնում է այդ երկու միջին ուխտաւորին, որ Փրկութեան լեռն էին ենում: Աշխարհում ցանուած տիֆերի ու թաքնուած դարանների միջով անցնես, անցնես, հասնես ու յօշոտուես քո տան դրանը»¹⁶: Ուշադրութիւն դարձնենք, որ հպանցիկ, ամենաընդհանուր բնորոշումներով — բայց իմաստաւորում է ժողովրդի անցած պատմական ճանապարհը — իմաստաւորում է Նորա քաղաքական կեռմանների վկայակոչմամբ: «Չէզոք գօտի» թատերգութեան հերոսներից մէկն է ազգային սրուած ինքնագիտակցումով նկատում, թէ մեր «նախնին պարսիկից, արարից, թուրքից, քրդից, տիֆից իր արիւնը փրկել, բերել տուել է» յաջորդներին: Այնուամենայնիւ, ինչո՞ւ 1915ին՝ «Փրկութեան լեռը» ելնելիս, սեփական «տան դրանը»: Տուեալ դէպքում՝ «Մեծամօր» էսսէ-ում, պատասխանն ըստ էութեան առկախ կամ անյստակ է մնում: Աւելի ուշ՝ 90ականներին, մի հարցազրոյցում, Մաթեւոսեանը վերջոյբանաձեւում է ակնկալյուած պատասխանը: «Թուրքի կոիւը քո պետականութեան հնարաւորութեան դէմ էր, եղեռնը քո պետականութիւնը բացառելու էր կոչուած»¹⁷: Նման ընկալմամբ այլեւս կասկած չի մնում, որ արձակագրի նշած «Փրկութեան լեռը» հենց պետականութեան հաստատման մօտալուտ հնարաւորութիւնն էր, քանզի ընդամէնը երեք տարի էր բաժանում

1918ի Հանրապետութեան հռչակումից: Այսինքն՝ պատմութեան դարանակալու արիւնութառութիւնը անցած ժողովուրդն իսկապէս արդէն իր «տան դրանն» էր:

Այստեղից դժուար չէ արտածել ազգային պատմութեան մաքենսանական ըմբռնման ու գնահատման ելակետը, որը, որոշ իմաստով, պատասխան է նաև առաջադիր իմնահարցին: «Որպէսզի չինէր այնպէս, ինչպէս եղաւ» հարկաւոր էր ... Հիմնաւորման համար գրողը զնում է դարերի խորքը, եւ պարսից արքային ընծայելիք-մերժելիք «պուտուպուրիկ ձիու» յիշատակումը իրը որպէս ճակատագրական կուլախնձոր, ընդամէնը դառը, ցաւագին ինքնահեգնանք էր՝ պարտադրուած «պարտուած բանակի» մարտիկին: «Չովիւները գայլերի ոէմ կրակ են վառում եւ տալիս հովուացու իրենց որդիներին»: Իսկ «Հայոց թագաւոր լինելու ժանր գործի համար» հարկաւոր էր, որ հայրը փորձ հաւաքէր, յղէր ու որպէս աղամանդ պարզէր որդուն: Հայոց Տիրան արքային դաշտաջողուեց: Փոխարէնը հարկաւոր էր, որ գոնէ նրա որդին՝ Արշակը, «կատարողութիւն» ունենար «բազմանուն երկիրը դարձնել բռունցքի պէս Հայք», հարկաւոր էր, որ նոյն Արշակ թագաւորը «բաց մարտադաշտում նետատարափի տակ» չմնար «մերկ ու մէնակ», «բանաստեղծ մարդ» չինէր «յոյների ու պարսիկների արանքում»: Եւ ի վերջոյ հարկաւոր էր, որ հայնախարարները «չզգուէին» թագաւոր ունենալուց: Վերջին պայմանի առաջադրմամբ Մաթեւոսեանը կարծես որոշակիորէն համաձայնում է հայոց պատմութեան մէկնաբանութեան աւանդական տեսակէտին, որը քննութիւն չի բռնել:

Անտարակոյս, ժամանակի պատմական սրբագրումների ընկալմամբ եւ յետին թուով հետեւութիւնները չեն կարող ու չեն էլյաւակնում Մեծ Հարցի պատասխանը լինել, որովհետեւ պատմականորէն անվաւեր են: Միաժամանակ, անհնար է պնդել, թէ նշուած պայմանների իրագործումն իր ժամանակին ճակատագրական փլուզումները կանխելու ստոյգ երաշխիք էր: Այնպէս որ դրանք ըստ էութեան տեսական պայման-ճետեւութիւններ են, որոնք, սակայն, յուշում են, թէ ազգային ներդաշնակ կեցութեան երաշխիքը Մաքենսեանը տեսնում է ազգային պետականութեան մէջ:

Պատմութիւնը հազարաձայն վկայում է, որ այդ երաշխիքը չի տնուել: Ուրեմն ո՞րն է եղել մեր ազգային յարատեւութեան գրաւականը, ո՞րն է ազգային ինքնութիւնը բնորոշող այն որակը, որով անթաքոյց հպարտանում է նոյնիսկ Մաթեւոսեանի՝ ներքուստ խուռած ու հակասական հերոսը՝ ձիապան Մեսրոպը: «... ուրեմն տղամարդ ենք եղել՝ որ թուրքը հազար տարի բկներիս նստած դիմացել ենք»¹⁸: Պատասխանի հիմնաւորումներում գրողն օրինաչափօրէն դիմում է ազգային կեցու-

թեան հոգեւոր—բարոյական հիմքերի քննութեան ու արժեքաւորմանը։ Առանձին ջանադրութիւն չի պահանջւում՝ համզողուելու համար, որ պետական—քաղաքական կեանքում՝ անկումներն ու նահանջները միտեսակ հակաշուել են հոգեւոր—մշակութային ակնառու նուաճումներով։ Անգնահատելի է վերջիններիս դերը, եւ եթէ Մաթեւոսեանը երբեմն քամահրանքով կամ դառը հեղնանքով է արտայայտում («անմտութեան չափ ուրախ բանաստեղծների քո տոհմը, ծաղրածուների այդ մեծ ընտանիքը հիմա ամբողջ աշխարհով մէկ արեւ է փուլում...»), ապա ոչ թէ դրանց նշանակութիւնը հերքելու միտումով, այլ սոսկ ազգային ցաւի խորը վերապրումից, ճակատագրական անարդարութեան դէմ ընդուտ բողոքով։ Իսկ մնայուն ու էականը ազգային սթափի ինքնազիտակցումով պայմանաւորուած դրուատող հապարտութիւնն է. «Եւ իմացած եղիր, որ ամենահզօրը քո աստուածութիւնն է, որովհետեւ խոստովանանքի բառը հնչում է միայն քո աստուածութեան տաճարներում»¹⁹:

Թւում է, թէ Մաթեւոսեանը միտում ունի թանձրացնելու պատմական կեցութեան հակասութիւնները՝ անընդհատ համազրելով մի կողմից աղիտաբեր կորուստները քաղաքական թատերաբեմում, միւս կողմից՝ հոգու, մտքի եւ բարոյականութեան շեղեղ յաղթանակները։ Մինչեւ, որքան էլ տարօրինակ, բայց դրանք առաւելապէս իրական ու ինքնակայ համադրումներ են, հայ ժողովրդի պատմական գոյութեան ու ճանապարհի իւրայատկութիւնները։ Առնուազն երկակի են դրանց գիտակցումի հոգերանական անդրադարձումները։ Հպարտութիւնից աւելի յաճախ անփարատելի ցաւն է սողոսկում, համակում էութիւնը։ Անարդարացիօրէն պարտուածի ցաւն է այդ, հոգեւոր ցաւն անողոք այն ճշմարտութեան գիտակցումի, որ «Քո երկիր մտել են ոչ թէ փաղանգների կուռսպառնալիքով կորզելու հաւասարի քո դաշնքը կամ գնելու քո մեծահոգի չզգոքութիւնը, այլ թափթփուած խուժանի խմբերով նո եկել՝ կնիկ, ճարմանդ, կարպետ, ծի խլելու»²⁰: «Զէզոք գօտի»ի գլխաւոր հերոսի՝ ճարտարապետի բառերով այսպէս է պոռթկում այդ ցաւը. «Երգից էլ, հացից էլ, այդ ամբողջ օրուայ գեղեցկութիւնից աւելի մի բան կայ, որ մարդու խեղդում է՝ թշնամուդ գերազանցութիւնը, թշնամուդ սպանիչ գերազանցութիւնը հասկանալլ։ Էդ արդէն պարանը վիզդ անցըրու, քանի որ, միեւնոյն է, թախիծն ու խելագարութիւնն են քեզ իւեղդելու»²¹:

Ու որովհետեւ մտաւոր կամ հոգեւոր—բարոյական գերազանցութեան մասին չէ խօսքը, այլ պատմութեան մէջ սոսկ աւեր ու արիւն սփուած բարբարոսութեան, ապա ցաւն աւելի է սաստկանում։ Այդ բարբարոսի գովեստն անգամ ցաւ է պատճառում. եւ հոգեկան նման վիճակում, ցաւի մէջ մերժելի են թւումնոյնիսկ մեր բանականութեան ու բա-

ըոյականութեան յաւերժող յաղթանակները, նոյնիսկ մեր գիրը, որ «ոչ ոքի ոչինչ չի հրամայում... ինքն իր համար կայ ներամփոփ, խոհուն եւ իր խորին եզրահանգումն ինքն իր մէջ մեռցնող», ուրիշին ոչինչ չպարտադրող: Մինչդեռ, ինչպէս ծիապան Մեսրոպն է խորհում, «Զպէտք է այդպէս լինէր: Մի բան սխալ էր»:

Բայց այս ամէնը առաւելապէս զգացմունքային—յուզական մակարդակում է, որի գրսեւորումներին ի պատասխան անբացառելի է սթափութեան ինքնայրդորը, պարտադրուած հաշտութիւնը: «Ո՞ւմ դէմ ես կատաղում, ի՞նչ ես ուզում, իս է»,— կ'ասէր մաթեւոսեանական մի այլ հերոս: Եւ ինքնապարտադրուող այդ հաշտութեամբ այլեւս պէտք է ընդունել մէկընդմիշտ տրուած այն մեծ ճշմարտութիւնը, թէ «ընդունակները սպանելու մէջ անընդունակ են»:

«Զէգոք գօտի»ում մի տեսակէտ է արտայատում. «... քնէած ժողովուրդներն արեգակի ներքոյ զարթնում են, եւ արթուն ժողովուրդներն արեգակի ներքոյ մտնում են դարձեալ նիրհի մէջ»²², որ անմասն չէ պատմական ճշմարտութիւնից: Հարցապնդողը վանահայրն է, որն այս կերպ միտում ունի հիմնաւորելու Բագրատունիներին յաջորդած հայոց պէտականութեան անկումը. «Պահանջուեց, եւ Բագրատունիները սպառեցին նաեւ ապագայ դարերի մեր ուժերը»: Սակայն «Խումհար» վիպակում մէկ այլ պնդում ենք գտնում. «Անցեալի հետ կապի մէջ լինելու ցանկութիւնը բերում է պատմութեան ուսումնասիրում, իսկ պատերազմները պատմութեան դասերի իւրացման հետեւանք են: Ես գալիս եմ իմ նախնիներից, եւ այսօրուայ իմ ընթացքը թելաղրուած է իմ նախնիներից», որն էապէս հակասում է նախորդին: Իսկ Մաթեւոսեանը, թւում է, թէ գոնէ մասսամբ համամիտ է ծագումնաբանական ըմբռնումը հաստատող այդ տեսակէտին: Վիպակի գլխաւոր հերոսը՝ Մնացականեանը, որ աւելի յաճախ նոյնանում է հեղինակի հետ, մի առիթով խոստովանում է. «Իմ անհատականութիւնը ես վերցրել եմ բոլորովին այլ մարդկանցից, մարդու բոլորովին այլ տեսակից, որ եթէ չը աշխատել՝ հացից ամաչում էր, թէ իր մտածածը չէր ասում էր «ասում են, ասուել է», եթէ գործից, ընկերութիւնից, թշնամութիւնից անտղամարդ էր եղել՝ իրեն արժանի չչը համարում կնոջ ծոցը մտնել»²³:

Բայց եթէ իրապէս գործում է ծագումնաբանութեան ու ժառանգականութեան այդ սկզբունքը, ապա ո՞ւր մնացին «Մեծամօրի պողպատէ սրով» զինուած «թուխ ու ջղային մարդկանց» մարտական աւանդոյթները, ի՞նչ եղաւ թաթի տակ երկրագունդը պահող «Բագրատունեաց վագը»: «Հայերն ուրիշ տեղ եթէ էղքան ուժեղ թագաւոր են դառնում, Հայաստանում ինչո՞ւ մի ուժեղ թագաւոր չի եղել» եւ էլի անպատասխան արձագանգող մեծ ու փոքր ուրիշ հարցեր՝ պատճառահետեւանքային

կապերի չտրուող, պատմագիտական ամենատարողունակ լմբռնումներով մինչեւ վերջ չքացատրուող: Ու թերեւս մնում է համաձայնել, որ իրօք «Պարտուել ենք, ուզում ենք հասկանալ թէ ինչու ենք պարտուել ու ասում ենք անհամաձայն էինք, ծերացել էինք եւայլն»²⁴:

Ի դէպ, ազգային անհամաձայնութեան ու անմիաբանութեան խնդիրը տարբեր առիթներով արծարծում է Մաթեւոսեանի ստեղծագործութիւններում: Աւելին, նա խնդիրը դուրս է բերում իր աւանդական ըմբռումի շրջանակից, քննում նաեւ մեր նորագոյն պատմութեան հետ կապուած: «Թուրքիան ո՞ւմ է հատուցելու վնասը՝ Դաշնակցականներին, Ռամկավարներին, Հնչակեաններին, Ընդհանուր Բարեգործականին, Էջմիածնի կաթողիկոսարանին, Անթիլիասին՝ կաթողիկոսարանին, Համայնավարներին, թէ՝ Միաւորուած Ազգերի Կազմակերպութեանը»²⁵: «Մեծամօր» էսսէում բանավիճային անթաքոյց կրովով նկատում է գրողը: Ազգային կուսակցութիւնների գոյութիւնը, անշուշտ, անմիասնութեան նշան չէ, եւ այս դէպքում Մաթեւոսեանն ակնյայտօրէն տուրք է տալիս ժամանակի գաղափարախօսութեամբ արմատաւորուած մտայնութիւններին: Սակայն դրանից չեն արժեզրկում ազգային ուժերը համախմբելու շուրջ նրա բարձր մտահոգութիւնները, որ նաեւ այլաբանօրէն ձեւակերպել է ինչպէս «Խումհար» այնպէս էլ «Մեսրոպ» վիպակներում: Վերջինիս գլխաւոր հերոսը ժողովրդական պարզ իմաստնութեամբ վկայում է: «Վաթսուն տարի ապրել եմ ու թէ մի բան եմ հասկացել՝ որսի օրը: Արջն ինչո՞ւ է ուժեղ, որովհետեւ արջը ծմակ է, ծմակի մի մասն է: Իր մի մասով ծմակը արջ է, դէ հիմա գնա գտիր, թէ որտեղ է ծմակը վերջանում ու սկսում արջը»²⁶:

Արձակագրի փնտուած միաբանութիւնն ու միասնութիւնը Փիգիքական պարզ համախմբում չեն, այլ բարոյական, գիտակցական ներդաշնակութիւն: Այդ ըմբռնումով իրաւամբ քննադատում է մեր պատմութեան ամենաճակատագրական պահերին իսկ ուղեկից հատուածական մտայնութիւնը եւ արդարացիօրէն կարեւորում յիշողութիւնը «ժողովրդին ժողովուրդ է դարձնում ժողովրդային իր յիշողութիւնը»: Իսկ վերջինս ընդամէնը արմատ—ակունքների գիտակցում կամ ազգային ցաւի վերապրում չէ: Աւելին, պասսիվ հայեցողական հոգեկցութիւն չէ: Մաթեւոսեանի ճշմարիտ համոզմամբ ազգային յիշողութիւնն առաջին հերթին գործ է, ներդրում: «Բայց դէ մարդ ես,— միայն իրեն յատուկ պարզութեամբ բացատրում հիմնաւորում է «Զէզոք գօտի»ի ճարտարապետը, որ տարիներ շարունակ զբաղուած է Անիի աւերակների ուսումնասիրութեամբ, — ուզում ես իմաստ գտնես քո գործի մէջ ու իմ մէջ ահա հնարուել է, թէ վաղը, երբ այս ժողովուրդը ամբողջ ու հարուստ կը լինի եւ դարձեալ, ութհարիւր տարի յետոյ, հնարաւորութիւն կ'ունենայքարին

քար դնելու, իսկ այս աւերակները արդէն չեն լինի, որովհետեւ արդէն շատ են ծեր, այդ ժամանակ ահա իմ թղթերի մէջ գուցէ մի խորհուրդ, մի գեղեցիկ նախշ, կամարների մի շարք, պէտքական որեւէ բան գտնեն: իսկ եթէ չեն գտնի՝ չեն գտնի, մի կեանք էլ թող անցած լինի անտեղի»²⁷: Ասենք, որ սա նաեւ Մաթելոսեան—գրողի եւ քաղաքացու անհատական համոզմունքն ու դաւանանքն է, որոնցով, բնականաբար, հերքւում է պատմութեան «սպիտակ էջերի» կամ բացառելի իրողութիւնների մասին իւրաքանչիւր պնդում: Հետեւաբար չի ընդունւում «երէկ կառուցել են երէկուայ համար, վաղը կառուցելու են վաղուայ համար» իբր թէ իրապաշտական յատկատեսութիւնը: Որովհետեւ «երէկն» անհրաժեշտ է առնուազն այսօրուայ համար. յիշողութեան իր կոթողներին «ժողովուրդը նայում ասում է՝ էս ես եմ, ես հա՛յ եմ»: Մաթելոսեանական պատգամախօսի՝ «Ծառերը» վիպակի հերոսի՝ Աղունի բառերով ասած. «Մարդ ու անասուն իրարից ջոկում են յիշողութեամբ: Յիշողութիւնը դրած է անասունիւ մարդու արանքում: Յիշողութեան մէջ ես՝ ուրեմն վառում ես, մարդ ես, հաշիւներ ունես, անհանգիստ ես — յիշողութեան մէջ չես՝ հրէ՛ն բաց դաշտում կովն արածում է առանց յիշողութիւնների, իսկ հորթին երէկ են մորթել»²⁸:

Նման ըմբռնումների հանգոյցում ու նկատառմամբ զգալիօրէն ընդլայնուում է՝ «Լաւը, բայց, այս աշխարհում, այնուամենայնիւ, շատանո՞ւմ է թէ՞ քչանում» փիլիսոփայական հարցի տարողութիւնը: Բազմաչարչար, բայց անսպառ այդ հարցի պատասխանի որոնումներում էլ արարուել ու արարուում է իսկապէս մեծ գրականութիւնը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- Կոստան Զարեան, **Նար լեռան վրայ**, Երեւան, 1963:
- Հրանտ Մաքենսեան, «Լեզոնի բանաստեղծութիւնը», **Վոպրոսի լիգիրադուրի**, Սոսկուա, 1980, № 12, էջ 220–221 (ռուսերէն):
- Նոյն**, էջ 205:
- Հրանտ Մաքենսեան, «Ինքնանկարի փորձ», **Վիպակներ** գրքի առաջաբանը, Երեւան, 1990, էջ 12:
- Տես՝ **Վիպակներ**:
- Տես՝ Հրանտ Մաքենսեան, **Ծառեր**, Երեւան, 1978:
- Նոյն:
- Հրանտ Մաքենսեան, **Տէր**, Երեւան, 1983, էջ 115:
- Մաքենսեան, **Վիպակներ**, էջ 269:
- Սուշեղ Գալոյեան, **Մարուսա սարի ամպեր**, Երեւան, 1981:
- Գալշոյեան, էջ 244:
- Մաքենսեան, **Վիպակներ**, էջ 260–61:
- Նոյն, էջ 193–94:
- Նոյն, էջ 346:

15. Նոյն տեղում:
16. **Նոյն**, էջ 282:
17. **Ազագամալար**, թի 13, Ապրիլ 2–8, 1993, էջ 9:
18. Մարտնչան, **Վիպակներ**, էջ 194:
19. **Նոյն**, էջ 286:
20. **Նոյն**, էջ 261:
21. Մարտնչան, **Տերը**, էջ 37:
22. **Նոյն**, էջ 39–40:
23. Մարտնչան, **Վիպակներ**, էջ 370:
24. Մարտնչան, **Տերը**, էջ 61:
25. Մարտնչան, **Վիպակներ**, էջ 287:
26. **Նոյն**, էջ 223:
27. Մարտնչան, **Տերը**, էջ 115:
28. **Նոյն**, էջ 458:

THE PERCEPTION OF NATIONAL HISTORY IN THE WORLDS OF HRANT MATEVOSSIAN (Summary)

SARGIS PANOSIAN

In one of his interviews, the contemporary Armenian author, Hrant Matevossian, acknowledges that "... there are periods and facts in the history of human kind, that literature should not address, like the bloody genocide of 1915... It seems that the agony [of the genocide] fades out, disappears when addressed in literature."

However, even after expressing his reservation in addressing issues of "huge, remote history", which are beyond his memory and personal experience, Matevossian has attempted to interpret national history. Particularly, Matevossian tries to tackle the issue of the Armenian Genocide using an intellectual-philosophical approach. He analyses the tragedy through a paradigm which is composed of reasoning and cause and effect, and also through uncovering of the historical rhythm.

"What was necessary to do in order to avoid the Genocide" is the axis around which Matevossian weaves his network of questions and concerns. Why would the genocide take place in 1915, and not, for example, at another point in time? Why is it that even our victories have served the enemy.

Matevossian does not seem to have a decisive answer for these questions. Nevertheless he hints that national statehood is what he sees as the guarantor of the nation's harmonious existence.

